

Byer har gennem historien haft en betydning, der er større og mere gennemgribende, end deres udstrækning eller andel af befolkningen antyder. Også i Danmark spillede byerne på flere punkter afgørende roller i begivenheder og udviklingslinjer, der forandrede det danske samfund i tiden fra middelalderen til industrialiseringen. De understøttede som knudepunkter økonomiske, sociale og kulturelle forbindelser internt i landet så vel som til udlandet over land eller vand. Byerne formidlede nye impulser udefra, og den urbane kultur ændrede opfattelsen af identitet og medborgerskab. Samtidig fik de en væsentlig militær betydning både som befæstninger og garnisonsbyer, der gjorde det muligt at indkvartere en stående hær. Uddannelsessteder og bogtrykkerier gjorde byerne til omdrejningspunkter for periodens videnskabelige, kulturelle og kunstneriske udvikling. Deres fortætning af mennesker, penge, relationer, viden og idéer skabte en speciel dynamik, der kun træder tydeligt frem, når man betragter byerne på tværs som et særligt fænomen.

Denne bog vil fremstille de danske byers historie som en samlet fortælling. Den vil behandle byerne generelt og se nærmere på de enkelte byer for at danne et mangfoldigt billede af variationer og ligheder. Trådene samles i udforskningen af urbaniteten – den særlige kulturform, økonomi og levevis, der kendetegnede byerne og deres udvikling. Bogen vil se på byerne som konkrete fysiske fænomener med torve, gader, stræder, byporte og huse. Den vil fortælle om udvekslingen af varer, penge og information mellem byerne og det nære opland eller fjerne egne. Og om byernes plads i et kredsløb af ressourcer, fødevarer, vand og energi. Om byerne mellem lokal selvbestemmelse og statslig kontrol, og som landets administrative og militære magtcentre. Den vil beskrive bykulturen som en scene, hvor forskellige per-

soner og grupper trådte ind og definerede tidens særlige offentlighed og sociale koder.

Med i det hele er de mennesker, der levede i byerne. Så forskellige de var fra læredreng til borgerfrue, fra barnefødt byboer til indvandret bondepige, fra lærd professor til uskolet tigger, fra stolt håndværksmester til udskrevet soldat. Alle sammen og mange flere var ansigterne, der tilsammen gav byerne karakter og et pulserende dagligt liv. De forskellige mennesker vil tone frem i bogens fremstilling og hver især bidrage til det samlede billede af Danmarks byers historie.

De første bysamfund opstod i vikingetiden, og i første del af middelalderen fulgte mange bygrundlæggelser. Et væsentligt skifte skete ved Reformationen i 1536, der førte til en afvikling af den katolske kirkes klostre og andre magtfulde institutioner i byerne og afslutningen på middelalderens samfundssystem. Det er begyndelsen for denne bog. På det tidspunkt var Danmark dækket af et etableret net af byer, hvoraf langt de fleste skulle vise sig langtidsholdbare. Scenen var dermed sat for udviklingen i de følgende tre århundreder. En helt ny udvikling begyndte i midten af 1800-tallet, da folkestyre, næringsfrihed og ikke mindst den fossile energi med jernbane, dampskibe og industrialisering forandrede de eksisterende byer fuldstændigt og skabte talrige nye. En ny tid begyndte, og det er derfor et oplagt tidspunkt at afslutte denne bog på.

Hvad er en by?

Selv om de fleste intuitivt vil have en idé om, hvad en by er, så er det vanskeligt at lave en entydig og præcis definition på tværs af tid, geografi og kulturer. For hvad er det særlige ved en bebyggelse, der gør den til en by? De fleste opslagsværker peger overordnet på træk som en permanent bebyggelse med en vis størrelse og tæthed,

Fig. 1.1. I 1600-tallet strakte Aalborg by sig fra gaderne omkring den hvidkalkede Budolfi Kirke i baggrunden til Vor Frue Kirke og Aalborghus til højre ved Limfjordens bred. Siden er Aalborg vokset til en vidtstrakt bydannelse på begge sider af fjorden, men den gamle bydel udgør stadig byens centrum med vigtige funktioner inden for handel, administration og kultur.

ofte forstået som stående i modsætning til begrebet 'land', altså med en anden økonomi, erhvervsstruktur, kultur og dagligdag end landområderne og deres landsbyer. Men selv forskellen på land og by er til diskussion i den nyeste forskning.¹

En præcis og almen bydefinition har i mange år været efterspurgt inden for geografi, sociologi, byhistorie og andre forskningsretninger, der beskæftiger sig med byer. Mange forslag har været fremsat baseret på for-

skellige kriterier. Bydefinitionerne kredser typisk om forhold som indbyggertal og tæthed, fysisk form, en formel juridisk bystatus, erhvervsstrukturen, funktioner og service i forhold til de omgivende samfund og endelig urban kultur, livsform og daglig praksis. De nævnte forhold er delvis forbundne og selvfølgelig også afhængige af den historiske og samfundsmæssige kontekst. I de nordiske lande var byerne eksempelvis mindre end i det centrale Europa og opnåede derfor bymæssige funktioner selv med en relativt lille befolkning. Således varierer bydefinitioner efter sammenhængen.²

En præcis bydefinition er først og fremmest et analytisk redskab til at udvælge og fremhæve nogle typer bebyggelser, der tælles med som byer, og frasortere andre som irrelevante. Her i denne bog anvendes en bred og inkluderende tilgang, der ikke på forhånd udelukker bebyggelser uden formel bystatus eller på baggrund af

en tærskelværdi for befolkningstal. Hvis en bebyggelses livsgrundlag og funktioner rækker ud over landbrug og fiskeri, betragtes den som en by i denne sammenhæng.

Når det alligevel giver god mening at se lidt nærmere på forskellige bydefinitioner, er det, fordi de hver især anlægger et bestemt perspektiv på fænomenet by. Definitionerne er med andre ord ikke blot et redskab til afgrænsning, men siger samtidig noget om, hvad og hvordan en by er, og om byernes betydning.

Forskningen i byer

Ligesom definitionen af byen har også afgrænsningen af byhistorien som felt været diskuteret. Dels har der været overlap og påvirkning fra andre forskningsfelter som arkitektur- og planlægningshistorie, men det har også været et spørgsmål, hvilken tyngde den byhistoriske forskning skulle have. Er der plads til alle på 'byhistoriens markedsplads', eller er det vigtigere at afgrænse pladsen, så det ikke bliver for broget?³

Den centrale genre inden for byhistorien er 'bybiografien', der skildrer en enkelt bys historie. Fra 1980'erne udkom stadig mere grundige behandlinger af de enkelte byers historie med professionelle historikere fra arkiver, museer og universiteter, eksempelvis Odenses historie i 10 bind. Samtidig kom en opblomstring af mere overordnede byhistoriske analyser, der så på sociale forskelle, økonomisk udvikling og byernes retssystem, typisk inspireret af socialhistoriens statistiske metoder.⁴

Med den narrative vending i 1990'erne genoptog flere byhistorikere den ældre kulturhistoriske tradition kendt fra Hugo Matthiessens studier fra begyndelsen af 1900-tallet af natten, prostituerede og andre bykulturelle fænomener. Dette spor fortsatte efter årtusindeskiftet med byhistorie inspireret af tidens generelle interesse for følelshistorie, moralsk økonomi og mentalitetshistorie, ligesom en række afhandlinger undersøgte tidligere oversete grupper som hjemløse, fattige, immigranter og religiøse minoriteter. Det gradvis mere sammensatte billede betød, at byhistorikere nu deltog i en række forskellige miljøer, hvor der tidligere havde været en mere samlet gruppe. Den udvikling virkede

også tilbage på definitionen af, hvad genstanden for byhistorien var, altså byen. Det førte til en diskussion om, hvorvidt byhistorikere undersøgte byer eller blot noget, der skete i byer. Måske viste det særlige ved byen sig snarere i byboernes kultur og levevis end formelle bykriterier som indbyggertal og juridisk status?⁵

Land og by

Danmarks Statistik bruger i dag en forholdsvis bred definition af en by: en bebyggelse med mindst 200 indbyggere, der er naturligt sammenhængende, det vil sige, hvor der ikke er længere end 200 meter mellem husene.⁶ Ud over at afgøre, hvilke bebyggelser der får de karakteristiske hvide byskilte og en fartgrænse på 50 km/t, er afgrænsningen næsten intetsigende. Med den definition finder Danmarks Statistik omkring 1.400 byer i Danmark – lidt færre år for år, efterhånden som mindre byer vokser sammen til større – og de rummer næsten 90 % af befolkningen. Det afspejler et moderne, tætbeholdt samfund, der på mange måder kan betragtes som økonomisk og kulturelt gennemurbaniseret, for de sidste 10 % af befolkningen i landdistrikterne kan næppe siges at adskille sig væsentligt fra det urbane flertal. Moderne kommunikationsteknologi, massemedier, et komplekst arbejdsmarked og høj mobilitet både i det daglige og hen over livet gør det svært at adskille land og by som andet end landskabstyper.

Danmark var i tiden fra 1550 til 1850 et fundamentalt anderledes samfund. Det var langt tættere på en subsistensøkonomi, da størstedelen af befolkningen boede på landet i små landsbysamfund og brugte hver dag på at dyrke jorden. Samfundets energiresource var begrænset til solens stråler og det, fotosyntesen frembragte. Landbruget var grundstammen i samfundskonomen og landbrugsprodukterne den suverænt vigtigste handelsvare. Transportvejene var svært fremkommelige, en rejse tværs over Sjælland tog flere dage, og sejlad var afhængig af gunstig vind.⁷

Landbruget kunne ikke understøtte en særligt stor befolkning, og først et stykke ind i 1800-tallet rundede det nuværende danske område en million indbyggere. Omkring fire femtedele af befolkningen boede i Dan-

Fig. 1.2. Købstæderne var små prikker på et Danmarkskort, der var helt domineret af marker, skove og landsbyer. Den klare fysiske grænse mellem byen og det omgivende landområde var betinget af forsvarshensyn og afgiftsopkrævning, men afspejlede sig også i store forskelle på funktioner, erhvervsliv, livsstil og kultur. Christen Heugh Wandall, Aarhus 1816.

marks omtrent 5.000 landsbyer, der bestod af et mindre antal gårde og huse med et tilhørende ressourceområde af marker, enge og skove. Med til landbrugsøkonomien hørte de omkring 700 herregårde, der var adelen og godsejernes domæne. Herregårdene var i sig selv storlandbrug og fik i øvrigt deres indtægter fra fæstegårde i landsbyerne.⁸

Midt i dette landbrugssamfund lå byerne. Der var omkring 70 byer i Danmark, og de optog blot nogle få promille af landets areal. Til gengæld husede de op mod en femtedel af befolkningen og en række særlige funktioner, der kun fandtes i byerne. Forskellen mellem land

og by var tydeligt defineret i erhvervsliv, bebyggelse, lovgivning og kultur. På en gang har forskellen mellem by og land måske aldrig været større end i tiden mellem 1550 og 1850, men samtidig var byerne direkte forbundet med og dybt afhængige af den landbrugsøkonomi, de udvekslede varer og tjenesteydelser med.

De danske købstæder

Opdelingen mellem by og land var bygget ind i samfundsstrukturen. Hvis et bysamfund for alvor skulle gøre sig gældende i det danske bysystem, var det afgørende, at bebyggelsen fik officiel anerkendelse og rettigheder som købstad. Kongen begyndte i middelalderen at udstede nedskrevne økonomiske og politiske privilegier til en række byer. Privilegiebrevet gav indbyggerne særlige rettigheder i forhold til landbefolkningen. Borgerne måtte drive handel og håndværk, og byen blev en selvstændig juridisk enhed med en form for selvforvaltning og egen domstol.

Købstæderne skulle betale skat direkte til staten enten som et samlet pengebeløb for hver by eller i form af forbrugsafgifter og told. Både lovgivningen og den kongelige administration behandlede købstæderne på en grundlæggende anden måde end landsbyerne, hvilket også afspejles i et fyldigere kildemateriale i de administrative arkiver. En status som købstad var således samtidens formelle og administrative definition af en by.

I middelalderen skulle den nye konge efter tronskiftet i princippet forny hver enkelt købstads privilegier, men i løbet af 1500-tallet fik privilegierne en mere permanent form. Der var dog en løbende konkurrence købstæderne imellem om at opnå et større handelsopland end nabobyerne og andre særlige rettigheder. Især fik København med indførelsen af enevælden en lang række begunstigelser.

Selv om bysystemet overordnet var forholdsvis statisk, skete der dog forandringer. I løbet af de 300 år fra 1550 til 1850 opstod nye bysamfund, hvoraf nogle

Fig. 1.3. Købstæderne havde i 1500-tallet en udstrakt grad af selvforvaltning. I slutningen af 1600-tallet satte den enevældige stat sig tungt på byforvaltningen med kongeligt udpegede embedsmænd og nedlagde den traditionsrige borgmesterpost i mange mindre byer. I løbet af 1800-tallet fik købstadsborgerne dog gradvist mere indflydelse og flere opgaver. Det førte til en bølge af nye råduse som her i Vordingborg.

fik købstadsrettigheder, mens ældre købstæder kunne miste deres privilegier. I Sønderjylland og Holsten var der et formelt niveau under købstæderne kaldet flækker. En række mindre kysthavne i Norge fik rettigheder som ladested til udskibning og handel, men ikke de fulde købstadsrettigheder med selvstændig administration og jurisdiktion. Også i Danmark fik nogle mindre kystsamfund status som ladesteder, og nogle få af dem avancerede senere til egentlig købstadsstatus. Andre mindre bysamfund forblev i en juridisk gråzone.

De små bysamfund gav en stor dynamik til det ellers

Fig. 1.4. Byen var en scene, hvor indbyggere og besøgende kunne markere deres status og identitet. Blandt de vigtigste sociale mødesteder var det centrale torv som her i Viborg. Mænd og kvinder i tidens mode promenerer over torvet, hilser og konverserer i skyggen. Ole Magnus Rasch, *Nytorv i Viborg*, 1829.

noget statiske privilegiebaserede bysystem. De fremvoksende småbyer havde ofte fundet en niche, som indbyggerne udnyttede med stor dygtighed. Det kunne dreje sig om at levere særlige tjenester til andre byer eller institutioner, at udnytte en naturressource eller bruge lokale søfartstraditioner til at etablere vidtforenede handelsnetværk. En bred fremstilling af dansk byhistorie må derfor inddrage andre bebyggelser end blot de formelle købstæder.

Størrelse, tæthed og fysisk form

Når statistikere, geografer og historikere skal afgrænse bybegrebet, griber de ofte tilbage til de basale kendetegn, nemlig størrelse og tæthed. Typisk omsættes det til en bestemt mindstegrænse for indbyggertallet un-

der bevidst eller ubevidst hensyntagen til konteksten og formålet med inddelingen. Som nævnt bruger Danmarks Statistik en grænse ved 200 indbyggere, der blev indført i Norden i årene omkring 1970. Mange større lande sætter tærsklen for en by noget højere, og allerhøjest ligger Japan, hvor en bebyggelse minimum skal have 50.000 indbyggere for at være en by. Nogle byhistoriske værker har valgt samme fremgangsmåde med en tærskelværdi. Et af de grundlæggende værker om europæisk urbanisering i perioden 1500-1800 trækker grænsen ved 10.000 med det resultat, at København er den eneste danske by.⁹

De danske byers indbyggertal mellem 1550 og 1850 kender vi kun præcist fra nogle få folketællinger i form af et ufuldstændigt materiale fra 1672 samt systematiske tællinger fra slutningen af 1700-tallet og midten af 1800-tallet. Byerne var af forholdsvis beskeden størrelse, og de mindste af dem ville kun med nød og næppe kunne klare nutidens statistiske grænse ved 200 indbyggere. Endnu i 1800 havde næsten halvdelen af landets købstæder færre end 1.000 beboere. Der var flere eksempler på store landsbyer med 40-50 gårde, der havde et større befolkningstal end de mindste købstæder.

Tætheden i fysisk forstand var dog væsentligt større i købstæderne end landsbyerne, for byerne var også et særligt fysisk fænomen, der så anderledes ud end andre bebyggelser. Selv de mindre købstæder havde sammenbyggede husrækker langs smalle, ofte brolagte gader. Bygninger i to etager var også et syn, der næsten udelukkende hørte til købstædernes gadebillede. Et net af brede hovedgader, sidegader og små stræder formede bebyggelsen af store og små huse. Porte, bomme og plankeværk – hvis ikke en egentlig befæstning – markerede den fysiske og juridiske grænse mellem land og by. Når befolkningen voksede, var indbyggerne som oftest nødt til at rykke sammen og bygge tættere, for staten gik kun sjældent med til at udvide købstadsarealet og toldgrænsen. Tætheden afspejlede sig i de større byer ved, at funktioner og social lagdeling også kunne ske i højden, når butikken lå i stuen, herskabet boede på første sal, og beboernes sociale status faldt for hver etage.

De brolagte torve hørte også til byernes særtræk. Torvet var ikke blot et fysisk fænomen, det hørte til købstædernes grundfunktioner. Her foregik handlen med oplandets bønder, der satte deres landbrugsvarer til salg på de ugentlige torvedage. På torvet holdt bytinget møde, der behandlede alt fra ejendomshandler til straffesager. Det var også ved det centrale torv, rådhuset stod som byens symbolske samlingspunkt og magtcentrum. Den vigtigste kirke og eventuelt andre offentlige bygninger lå som regel også i byens midte. I det hele taget var byerne rige på specialiserede bygninger med særlige funktioner som for eksempel skoler, hospitaler, pakhuse og lavshuse for de store sammenslutninger af håndværkere.

Havnen var også et væsentligt element i bylandskabet, da langt størstedelen af de danske byer lå ved kysten. De fysiske forhold med et simpelt bolværk, en skibsbro eller en opankringsplads i åen forekommer primitive med vore dages øjne, men forbindelsen til havet og dermed adgang til et nordeuropæisk – ja, i princippet globalt – net af havnebyer havde enorm betydning. Senere kom mulighederne for at udvide havnen til at vise sig afgørende for handelsbyernes udvikling.

Urbane funktioner

Byernes særlige fysiske kendetegn hørte sammen med de urbane funktioner som handel, produktion og serviceydelser på det økonomiske område foruden offentlig administration, kommunikation, uddannelse samt religiøse og kulturelle funktioner. Nogle funktioner havde byen selv som omdrejningspunkt. Rådhus og bystyre var rettet mod borgerne og de indre forhold. Tilsvarende gav indbyggertallet og fortætningen af personer uden eget jordbrug anledning til, at forskellige handlende og håndværkere forsynede indbyggerne med daglige fornødenheder. Mange af de urbane funktioner var dog baseret på byens rolle som centrum for et større opland, hvis behov og efterspørgsel gav grundlag for flere og mere specialiserede funktioner end byens eget folketal alene. Mange kunder gav grundlag for flere købmænd med et bredere sortiment, inklusive importerede luksusvarer, og mere specialiserede håndværkere som guldsmede, parykmagere og kunsthåndværkere. Det samme var gældende for specialiserede serviceydelser som lægehjælp, juridisk rådgivning og højere uddannelse.

Statsmagten bidrog også til de centrale funktioner, fordi landets administration i høj grad gik gennem udvalgte administrative centre, hvorfra amtmænd, biskopper og andre embedsmænd forvaltede de omkringliggende landområder. Uddannelse, lærdom og kulturliv hørte også til byernes funktioner. Selv militært forsvar fik i renæssancen karakter af en urban funktion. Tidligere havde simple volde eller grave dækket det lokale behov for sikkerhed, men den militære udvikling førte til, at rigets forsvar kom til at hvile på et antal strategisk beliggende byer med en stærkt udbygget befæstning.¹⁰

De enkelte centrale funktioner trak folk til og indgik i en samlet dynamik, der skabte forøget omsætning på andre områder. Når mange personer kom til byen for at gøre forretninger, gav det travlhed hos gæstgivere og på beværtninger, mens en havn med meget skibstrafik førte til opgaver for rebslagere, sejlmagere og bødkere. Var det bedrestillede lag af læsende og dannede tilstrækkeligt stort, var der basis for at udgive en avis.

Fig. 1.5. Handel hørte til byernes centrale funktioner og en stor del af den foregik med købmandsgårdene som omdrejningspunkt. Bønder bragte korn og andre landbrugsprodukter ind fra oplandet og tog byernes varer fra nær og fjern med tilbage. Købmandsgårdene havde forbindelser til omverdenen og sendte korntønderne til København, Norge og andre markeder, mens importvarer og specialprodukter gik den anden vej. Jesper Kierkegaard, *Consul Chr. Hustedes Gaardsplads, Nørregade, 1847*.

Centre og netværksbyer

Antallet og omfanget af centrale funktioner kan bruges analytisk til at tegne et hierarki af byer, hvor nogle har større betydning og indflydelsesområde end andre. Byerne højere oppe i hierarkiet var typisk større og rigere med centrale funktioner, der rakte ud over ikke blot et stort landområde, men også flere mindre byer. De større byer forsynede de mindre med specialiserede varer, højere uddannelse og andre tjenesteydelser.¹¹

Man taler derfor om 'den urbane variabel', altså spørgsmålet, om byen er skabt af og dermed udtryk for et områdes behov for at udveksle varer og forskellige former for tjenesteydelser, eller om byen i sig selv skaber den koncentration af økonomi og erhverv, der er i den. Den funktionelle byforståelse findes derfor i to varianter. Den ene lægger vægt på byernes centrale funktioner som samlingspunkt for et opland, et centralsted, mens den anden lægger vægt på byernes placering som knudepunkter i et netværk.

Forståelsen af byer som oplandscentre betragter dem som koncentrationer af specialiserede funktioner i et geografisk område. Funktionerne er økonomiske, administrative og politiske. Hver by er servicecenter for det omgivende landområde, som det forsyner med varer og tjenesteydelser, og byerne indskrives sig i et hierarki med hovedstad og store regionale centre oven over mellemstore og helt små byer. Jo mere specialiseret en funktion er, jo højere oppe i byhierarkiet vil den placere